

УДК 373. 3/.5.016:796(477)"1940/1980"

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.32.13

ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНА РОБОТА У ШКОЛАХ УРСР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-Х – 1980-Х РР.

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті охарактеризовано фізкультурно-спортивну роботу у школах Української РСР періоду другої половини 1940-х – 1980-х років. Доведено, що це була важлива складова освітнього процесу. Вона покликана була сформувати свідоме ставлення до власного здоров'я, до занять фізичною культурою, відповідального ставлення до інших.

Учні та педагоги у школі займалися ранковою зарядкою, уроками, позакласними плановими і позаплановими заходами: змаганнями, турнірами, конкурсами. У роботі акцентовано, що у процесі долученості до цієї діяльності учні не лише виконували програмові вимоги із предмету, розширюючи і поглиблюючи свої знання і навички, а й були учасниками масового руху із фізкультурно-спортивної роботи в УРСР і СРСР. Вони представляли власні школи у змаганнях різного масштабу: місцевого, районного, обласного, республіканського, всесоюзного і міжнародного.

Однією із головних фігур був учитель, який навчав, розвивав, корегував, демонстрував. Він мав певну фахову підготовку: середню спеціальну, вищу освіту; працював за основним місцем роботи і був сумісником. Найбільше учителів фізичної культури потребувала початкова школа. Це обумовлювалося особливостями роботи із цією віковою категорією. Наголошували на необхідності викладання фізичної культури не учителів початкових класів, які були і класними керівниками у них, а учителів саме фізкультури, які мали відповідну підготовку. Педагоги були відданими власній справі. Як правило, вони потрапляли до шкіл через систему кадрового розподілу, яка існувала в СРСР. Школи мали різний потенціал: матеріально-технічний, кадровий. Часто учителі власними зусиллями покращували його: фарбували, білили, ремонтували, створювали. На такому позитивному прикладі виховували наступне покоління юних спортсменів та педагогів.

У статті зазначені й недоліки фізкультурно-спортивної роботи, які обумовлювалися браком спортивного інвентаря, спортзалів, майданчиків для занять, перекладанням відповідальності за це на учителів, адміністрацію шкіл та місцевих органів влади. Кадрове питання також потребувало вирішення. В цілому школярі із задоволенням долучалися до цієї діяльності: вона була активною та різноплановою. Проте держава саме через молоде покоління реалізовувало власні наративи про їх роль у сьогоденному та майбутньому житті. Долучаючи школярів, вона здійснювала контроль над їх дозвіллям, формуванням і розвитком свідомості та керуванням їхніх дій.

Ключові слова: фізичне виховання, спорт, школа, учні, педагоги, діяльність, заняття, змагання.

Lavrut Olga. Physical cultural and sports work in schools of the USSR of the second half of the 1940s-1980s

The article describes physical education and sports work in schools of the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – 1980s. It is proven that it was an important component of the educational process. It was designed to form a conscious attitude to one's own health, to physical education classes, to a responsible attitude towards others.

Pupils and teachers at school were engaged in morning exercises, lessons, extracurricular planned and unscheduled activities: competitions, tournaments, contests. The work emphasizes that in the process of involvement in this activity, pupils not only fulfilled the program requirements of the subject, expanding and deepening their knowledge and skills, but also were participants in the mass movement of physical education and sports work in the Ukrainian SSR and the USSR. They represented their own schools in competitions of various scales: local, district, regional, republican, all-Union and international.

One of the main figures was the teacher, who taught, developed, corrected, demonstrated. He had a certain professional training: secondary specialized, higher education; worked at his main place of work and was a part-time worker. The primary school needed the most physical education teachers. This was due to the specifics of working with this age category. The need to teach physical education was emphasized not by primary school teachers, who were also their class teachers, but by physical education teachers who had the appropriate training. The teachers were devoted to their work. As a rule, they got into schools through the personnel distribution system that existed in the USSR. The schools had different potential: material and technical, personnel. Often, teachers improved it with their own efforts: they painted, whitewashed, repaired, created. On such a positive example, the next generation of young athletes and teachers was raised.

The article also points out the shortcomings of physical education and sports work, which were caused by the lack of sports equipment, gyms, and playgrounds for classes, shifting responsibility for this to teachers, school administration,

and local authorities. The personnel issue also needed to be resolved. In general, schoolchildren were happy to join this activity: it was active and diverse. The protest state implemented its own narratives about their role in present and future life through the younger generation. By involving schoolchildren, it exercised control over their leisure time, the formation and development of consciousness, and the management of their actions.

Key words: *physical education, sports, school, pupils, teachers, activities, classes, competitions.*

Постановка проблеми. Збереження потенціалу молоді є пріоритетом для держави. Одним із засобів цього залишається її долученість до фізкультурно-спортивної роботи у закладах освіти. Протягом другої половини 1940-х – 1980-х рр. вона була потужним механізмом впливу не лише на фізичний стан школярів, а й формування їх світогляду. Теоретичне застосування нашої розвідки можливе під час вивчення спецкурсів з історії культури та освіти. Практичне – в контексті подолання стереотипів щодо діяльності учасників освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання розглядали дослідники із різних ракурсів. Автори охарактеризували розвиток фізичної культури та спорту в УРСР, зупинившись на його етапах: виділили умови, основні риси, учасників, їх досягнення та роль держави у цих процесах [1]. Питання історії фізичної культури і спорту та підготовки відповідних фахівців стали предметом дослідження О. Вацеби [2], М. Турянської, О. Романчук та інших [3; 4].

Ю. Тимошенко проаналізував становище фізкультурної освіти у повоєнний період, зосередившись на складі та підготовці студентства у вищих навчальних закладах, курсах, школах тощо, зазначаючи про відсутність спортивних залів, майданчиків, необхідних фахівців, методологічної підтримки, що в цілому було притаманне для цього періоду [5, с. 142–147]. Дослідник охарактеризував діяльність спортивних товариств у зазначений період, яка носила масовий характер, забуваючи про якість. Автор пише про відданість тренерів, учителів, спортсменів своїй справі, яка мала регламентований та заангажований характер. Але його роботи обмежуються 1940-ми роками [6]. О. Лаврут охарактеризувала роль учнівства у фізкультурно-спортивному житті УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр., продемонструвавши його потенціал, високі результати та заангажованість цього аспекту [7, с. 143–152]. Предметом зацікавленості І. Кочі стало вивчення фізичного і гігієнічного виховання молодших школярів засобами урочної та позаурочної діяльності, надання методичної допомоги педагогам, співпраці із батьками вихованців [8].

Проте питання вивчення фізкультурно-спортивної роботи у школах УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. залишилося осторонь. Тому, **метою** нашого дослідження є характеристика фізкультурно-спортивної роботи в цих закладах у зазначений період. **Завдання** нашої роботи полягають у вивченні джерельної бази; характеристиці напрямів фізкультурно-спортивної роботи у школах; діяльності педагогів та учнів; виокремленні проблем, з якими зіштовхувалися та шляхи їх вирішення; окреслення перспектив дослідження.

Джерелами для нашої роботи стали матеріали газети «Радянська освіта» – органу Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державного комітету УРСР з професійно-технічної освіти та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ, які дали можливість вивчити нормативне забезпечення зазначеної теми, діяльність шкіл та педагогів. Документи державних архівів – ставлення органів влади до роботи учителів та механізми реалізації її політики. Вони містять матеріали січневих і серпневих конференцій, на яких обговорювали питання, що турбували педагогів та їх керівництво.

Виклад основного матеріалу. У школах УРСР реалізовували гасло «Мужність і силу кожному», складові якого полягали у складанні норм комплексу «Готовий до праці та оборони» (далі – ГПО), фізичному загартуванні, фізкультурних хвилинах, які покликані були активізувати діяльність дітей, оживити урок, та в цілому турбуватися про «здоров'я людини – багатство країни». У закладах проводили заняття, змагання, рухливі ігри на перервах, фізкультурно-оздоровчі заходи у групах продовженого дня, спортивні свята. Зокрема, у середній школі № 39 м. Севастополь традиційно день починався з виконання комплексу гімнастики, яка мала сприяти поліпшенню настрою, прийняттю у подальшому навчального матеріалу. Зрозуміло, що фізична культура допомагає знімати втому, переключати увагу і діяльність на іншу. На перервах молодші школярі займалися із педагогами та громадськими інструкторами, якими почасти були старшокласники. Уроки фізичної культури проводилися із музичним супроводом у яскраво оформленому спортивному залі. Після уроків заняття відбувалися у групах продовженого дня і спортивних секціях. Рекомендували організовувати оздоровчу роботу у ГПД не менше години, що зазначалося у «Методичних рекомендаціях з організації занять фізичною культурою і спортом у групах продовженого дня», які були надруковані у «Збірнику наказів та інструкцій Міністерства

освіти УРСР» № 20 за жовтень 1979 р. Популярними були «Веселі старты» за участю шефів і батьків, змагання «Вперед, хлоп'ята!», «Нумо, дівчата!» [9, с. 4].

Високі показники з питань оздоровлення і фізичного розвитку учнів мала середня школа № 146 м. Києва. Тут залучали дітей до занять з фізичної культури та змагань, у яких брала участь більшість учнів. Суддями на них були школярі. Відмічали і десятирічні школи № 56 м. Жданова Донецької області, № 10 і № 16 м. Дніпропетровська, № 12 м. Шостки Сумської області, № 1 м. Сквирі Київської області, № 179 м. Києва, № 29 м. Вінниці та інші. Прикладами створення зразкової бази і досягнення високих результатів у здійсненні навчальної та спортивно-масової роботи стали середі школи № 47 м. Харкова, № 10 м. Дніпропетровська, № 36 м. Дніпродзержинська. У Жовтневому районі м. Запоріжжя майже усі школи мали спортзали, інвентар, шефи і громадськість допомогла збудувати та обладнати ігрові і гімнастичні майданчики з нестандартними снарядами і смугами перешкод [10, с. 4]. Влада намагалася контролювати і вільний час, дозволяючи, заповнивши його власними пропозиціями: «Вільний час ми все більше використовуємо для громадської діяльності, культурного єднання, розумового та фізичного розвитку» [11, с. 4].

Спортивно-масову роботу за місцем проживання у Києві здійснювали більше 130 педагогів-організаторів і більше 500 тренерів на громадських засадах. У місті обладнано і реконструйовано десятки спортивних майданчиків, 20 кімнат та 7 спортивних залів, відкрито клуби «Здоров'я» у Жовтневому районі, «Олімп» у Шевченківському тощо. Для поліпшення виховної та спортивно-оздоровчої роботи з дітьми і підлітками ця робота спрямовувалася на створення клубів спортивного профілю, що давало можливість долучати більшу кількість учнівства до цієї діяльності [12, с. 4].

Столичний спортивний комбінат «Наука» займав провідне місце в УРСР зі спортивно-оздоровчої роботи, де регулярно займалися фізкультурою та спортом близько 4 тис. спортсменів. Тут працювали тенісні корти, зали важкої атлетики, тенісу, художньої гімнастики, басейн, де навчали протягом лише 1 року близько 5 тис. дівчаток і хлопчиків. На спортивних базах спорткомбінату «Наука» проводилися змагання республіканського, всесоюзного та міжнародного масштабів. У Миколаєві понад 200 школярів навчалися у школі парусного спорту, роботу із якого очолював Віктор Кусанов [13, с. 4]. У Ворохті проходили змагання гімнастів, виконували і складали вправи на значок ГПО [14, с. 1].

Таку потужну роботу можливо було здійснити лише за активної участі необхідних фахівців – педагогів та тренерів, які були віддані своїй справі. «Учителі повинні бути не лише борцями за науку, а й за фізичне виховання. Завдяки добре налагодженій справі ми готуємо міцних, безстрашних в бою захисників нашої Батьківщини». Учителі мали кожного року демонструвати якісь досягнення, щоби потім на чергових конференціях сказали про них: «У звітному році фізичне виховання поставлене краще за минулорічне. Добре обладнані спортивні майданчики, заклади виконали завдання зі складання норм ГПО, БГПО» [15, арк. 13].

На уроках висвітлювалася перевага радянського спорту над буржуазним, досягнення радянських спортсменів на міжнародних зустрічах. Протиставляючи «ми – вони», «своє – чуже», «наше – їхнє». При школах організовували низові фізкультурні колективи: легкоатлетів, загальної фізичної підготовки, баскетболістів, волейболістів, акробатів. У зимовий період заняття проводилися із акробатики та гімнастики, змагання з бігу на 60, 100, 500, 1 000 метрів, стрибків у висоту, проводилися товариські зустрічі із різних видів спорту [16, арк. 46].

У доповіді про підсумки 1984/1985 н.р. і завдання з покращення діяльності шкіл та позашкільних закладів м. Первомайська Миколаївської області зазначалося, що учителі фізичного виховання (Турченко В.Я., Солонар С.П., Поліщук І.І.) навчають не лише школярів техніці виконання рухомих дій чи вправ, а й допомагають засвоїти методичні і гігієнічні навички, самостійні заняття фізичною культурою і спортом вдома і у школі [17, арк. 184–185].

Віра Миколаївна Осмятченко, випускниця Чернігівського педагогічного інституту, була направлена на Донеччину. Її, учительку фізичного виховання Новоекономічної школи, зустріла звичайна кімната, яка була спортивним залом, старий шкіряний м'яч та убогий спортивний інвентар. У школі запровадили обов'язкову ранкову дихальну гімнастику. Вона розповідала про піднесений настрій, коли йшла на урок, адже учні були захоплені її предметом, а вона – вірила у здібності своїх вихованців. Серед них – Віктор Миколайович Юрин, переможець районних і обласних змагань з легкої атлетики. Із 1972 р. трималися встановлені ним рекорди школи на трьох дистанціях. Згодом він закінчив Київський інститут фізкультури і працював у колгоспі інструктором із фізичної культури і спорту, керівником легкоатлетичної секції [18, с. 4].

Завдяки ентузіазму учителя фізичної культури Роїщенської восьмирічної школи на Чернігівщині Олексія Івановича Вороб'я побудований майданчик, щодня у закладі працювали спортивні секції,

проходили заняття у групах загальнофізичної підготовки, відбувалися змагання. Тому, не дивно, що вихованці продовжували навчання у закладах з підготовки фізкультурних фахівців, продовжуючи удосконалювати власну фізичну підготовку, майстерність, обираючи саме цю професію. До прикладу, серед них такі: Ольга Заболотна, Володимир Бабич, Віталій Панько, Людмила Майборода і уже їх молоді спортсмени: Михайло Жибер, Олександр Федосов, Наталія Бабич, Микола Купенко, Тетяна Кулик, Віталій Зінченко, Михайло Чомор. Як говорив сам учитель: «Виховати чемпіонів – це в останню чергу, а в першу – сформувати у дітей потребу щоденно займатися фізкультурою і спортом» [19, с. 4].

Відповідальність за фізичне виховання у школі покладалося на учителя фізичної культури, серед яких були й заслужені вчителі УРСР: М. С. Тарасенко із м. Сквири, В. М. Волков із м. Шостки нагороджений медаллю А. С. Макаренка, учитель із м. Борщів Тернопільської області, Л. В. Романенко [20, с. 4]. Саме завдяки діяльності таких педагогів учнівство стало активним учасником місцевих і міжнародних спортивних змагань. У школах проводилися спартакіади, переможці яких ставали учасниками районних. Зокрема, у закладах Лопатинського району у XVII районній взяло участь більше 2 тис. школярів. На районній близько 30 – у легкій атлетиці у II, III і юнацькому розряді. Підготовлено «значкістів БГПО» – 230, ГПО I ступеня – 67, II ступеня – 10 осіб відповідно [21, арк. 56].

На I Всесоюзних літніх юнацьких спортивних іграх, які були присвячені «40-річчю Великої Перемоги», у арсеналі збірної команди УРСР – по 2 золотих, срібних і бронзових медалей. Першими чемпіонами стали баскетболістки. Більше 100 учасників долучилися до багатоденної велосипедної гонки, де були і ветерани Другої світової війни. Ці ігри закінчилися фінальними змаганнями шаблістів, гандболістів, дзюдоїстів, фехтувальників, гребців, яхтсменів, волейболістів, шахістів і футболістів. Було розіграно ще 23 комплекти нагород. «Свої перемоги юні атлети присвятили XII Всесвітньому фестивалю молоді і студентів» [22, с. 4].

Щодо підготовки фахівців, то лише у Дрогобицькому районі працювало близько 30 учителів фізичного виховання, із них 14 жінок. Педагогів із вищою спеціальною освітою не було, із середньою спеціальною – 19, із загальною середньою – 3 і 7 – працювали за сумісництвом і мали вищу або середню педагогічну [23, арк. 20]. Тому Центральний Комітеті КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше піднесення масової фізичної культури і спорту» від 16 жовтня 1981 р. № 518, у якій зазначалося, що здійснено значну роботу у цьому напрямі, підвищенні престижу радянських спортсменів, а масштабність фізкультурного руху стало одним із досягнень соціалізму. Партійним органам та профспілкам рекомендували встановити контроль за виїздом команд, що підтверджувало контроль за світоглядом, зв'язками, також боротьбу із опозиційними настроями та силами, прикриваючись турботою про дітей, за межі республіки, краю, області, притягуючи до відповідальності осіб, які допустили відривання трудящих від виробництва на змагання і збори (хоча таке почасти і відбувалося), надмірності у витрачанні державних і громадських коштів на спортивні заходи на шкоду масовості фізкультури і спорту. ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, Комітету з фізичної культури при Раді Міністрів СРСР, міністерствам і відомствам запропоновано забезпечити подальший розвиток цієї справи у трудових колективах, спрямувавши зусилля профспілок, комсомольських і господарських організацій на створення в УРСР умов до занять фізкультурою і спортом, зміцнення спортивних клубів і колективів фізичної культури, збільшення кількості секцій ГПО, туризму, загальної фізичної підготовки і груп здоров'я. З метою поліпшення здоров'я і профілактики хвороб керівники підприємств, установ, організацій, шкіл мали запровадити виробничу гімнастику, якщо дозволяли умови праці і навчання [24, с. 1].

Проте залишалися школи, де фізичне виховання потребувало уваги, серед яких у Львівській області виділяли такі: Нивицьку, Миколаївську, Завидчанську, Барилівську восьмирічні. У них була недостатньо поставлена позакласна робота: майже пів року не проводилися заняття, результатом чого стала слабка підготовка команд на спортивних змаганнях [25, арк. 20]. Бракувало й належної фахової підготовки, особливо це стосувалося учителів початкових класів. Тому, пропонували у молодших класах уроки фізичного виховання, співів і малювання викладати відповідним фахівцям. На райвно покладалося завдання надавати для педагогів методичну і практичну допомогу, яка полягала у організації та проведенні семінарів, відкритих уроків, конкретних практичних порад під час відвідування інспекторами шкіл [26, арк. 57].

Питання матеріально-технічного забезпечення залишалося актуальним. У Миколаївській області на 1972 р. не мали спортивних залів 200 восьмирічних і 48 середніх шкіл, тому на дев'яту п'ятирічку планували побудувати близько 60 залів, а всього спортивних залів в області було 294 [27, арк. 31]. Скаржилися на відсутність необхідного спортивного інвентаря, зіпсованість гімнастичних приладів. Уроки у молодших класах проводилися у коридорах школи, оскільки маленький зал виділили під клас для уроків співів (у деяких школах Київщини, Житомирщини, Чернігівщини).

Школи Бориспільщини не були повністю забезпечені спортивним інвентарем. На серпневій нараді педагоги вказали на брак ресурсів, тому і виконання деяких нормативів, зокрема і на значок ГПО, були відсутні і спортивні зали, інвентар [28, арк. 8, 16]. З метою поліпшення матеріальної бази у школах її варто було привести відповідно до технічних, естетичних та санітарних норм, встановити на спортивних майданчиках нестандартне обладнання, де необхідно – відремонтувати, пофарбувати конструкції і обновили сектори для занять [29, с. 4].

Таким школам? як Кам-Мостівська, Грушівська, Романобалківська неповні середні на Миколаївщині, закидали звинувачення у відсутності «значкістів», тому наголошували: необхідно подолати ці прогалини, щоб «район став в число передових» [30, арк. 32]. Не велося обов'язкове навчання дітей плаванню у Кримківській, Лисогірській і Чаусівській школах [31, арк. 184–185]. Оскільки держава контролювала і регламентувала життя, то пропонували у школах запланувати завантаженість спортивних залів і майданчиків у суботні, недільні і святкові дні [32, арк. 31]. А учителі мали розгорнути агітаційно-пропагандистську роботу серед населення і лекційну роботу для батьків [33, арк. 163].

Висновки. Отже, фізкультурно-спортивна робота у школах УРСР другої половини 1940-х – 1980-х рр. займала чільне місце в освітньому процесі. Вона була спрямована не лише на фізичне виховання, а й на долученість дітей до спортивних змагань різних рівнів і носила масовий характер. Вагома роль відводилася учителю, який не лише проводив уроки, а й секції, гуртки, вкладаючи власний фізичний, інтелектуальний та моральний потенціал у справу. Залишалися певні прогалини у роботі, що було пов'язане із кадровими, матеріально-технічними та методологічними проблемами, які необхідно було вирішити. Перспективою наших пошуків може стати вивчення інших напрямів діяльності учнівства та педагогів у школах УРСР зазначеного періоду.

Література:

1. Вербицький В. А. Історія фізичної культури та спорту в Україні. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
2. Вацеба О. Бібліографічний огляд дисертаційних досліджень з історії вітчизняної фізичної культури і спорту. *Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 219–228.
3. Турянська М.М. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до спортивно-масової роботи в загальноосвітніх школах України (друга половина ХХ–початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2018. 287 с.
4. Романчук О., Данилевич М., Гуцуляк В., Стефанишин М., Семаль Н. Становлення та розвиток системи професійної освіти фахівців з фізичного виховання в Україні. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2020. № 2. С. 183–190. URL: <https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3852/4123> (дата звернення: 28.01.2025).
5. Тимошенко Ю. Спортивна діяльність в УРСР у перші повоєнні роки. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2010. № 2. С. 142–147.
6. Тимошенко Ю. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки ХХ ст. Київ : Інтерсервіс, 2014. 446 с.
7. Лаврут Ольга. Школярі у фізкультурно-спортивному житті радянської України. *Емінак*. 2020. 4 (32). С. 143–152. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).472](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).472).
8. Коча І. Формування здорового способу життя молодших школярів засобами фізичної культури: історичний аспект. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/43184/1/%D0%9A%D0%BE%D1%87%D0%B0.pdf> (дата звернення: 28.01.2025).
9. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. (Орган Міністерства освіти УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ). 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
10. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
11. Глазунов Л. Велика перерва: рух і бадьорість. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
12. За місцем проживання. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
13. Турбуючись про зміну. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
14. Спорт – нашого життя супутник. *Радянське Прикарпаття*. Орган Яремчанського райкому Комуністичної партії України районної ради депутатів трудящих Станіславської області. 1962. 9 червня. № 68. С. 1.
15. Отдел народного образования исполнительного комитета Первомайского районного Совета депутатов трудящихся Николаевской области г. Первомайск. Материалы о проведении январской-августовской конференции учителей Первомайского района (приказы, планы, протоколы 1949 год) // Державний архів Миколаївської області (далі–ДАМО). Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 13 зв.
16. Звіт про навчально-виховну роботу середньої школи при радгоспі «25 Жовтня» за 1951-1952 навчальний рік. Житомир // Державний архів Житомирської області (далі–ДАЖО). Ф. Р. 23. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 46 зв.

17. Исполнительный комитет Первомайского районного Совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской области. Документы январской и августовской конференции учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 184–185 зв.
18. Зоц І. (студент факультету журналістики Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, Донецька область). Покликання. *Радянська освіта*. 1981. 2 грудня. № 96. С. 4.
19. Береговий В. Ентузіаст. *Радянська освіта*. 1985. 14 липня. № 55. С. 4.
20. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
21. Звіт Лопатинського району про роботу шкіл Лопатинського району за 1960–1961 н.р. // Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 56 зв.
22. Баглай В. Перші чемпіони. *Радянська освіта*. 1985. 11 липня. № 54. С. 4.
23. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1957–58 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 1869. Оп. 1. Спр. 765. Арк. 20 зв.
24. У Центральному Комітеті КПРС і Раді Міністрів СРСР. *Радянська освіта*. 1981. 26 вересня. № 77. С. 1
25. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1960–1961 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 56 зв.
26. Дрогобицький обласний відділ народної освіти. м. Дрогобич. Відділ шкіл. Звіт про роботу Дрогобицького району за 1960–1961 н.р. // ДАЛО. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. Арк. 57 зв.
27. Відділ народної освіти Миколаївського облвиконкому (Миколаївський облвно). Доповіді завідуючого облвно за 1972 рік // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 6 зв.
28. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста. 25–27 серпня 1950 року. Київський обласний відділ народної освіти // Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р 144. Оп. 8. Спр. 45. Арк. 8, 16 зв.
29. Основа Л., начальник відділу фізичного виховання Міністерства освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1981. 3 жовтня. № 79. С. 4.
30. Отдел народного образования исполнительного комитета Первомайского районного Совета депутатов трудящихся Николаевской области г. Первомайск. Материалы о проведении январской-августовской конференции учителей Первомайского района (приказы, планы, протоколы 1949 год) // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 32 зв.
31. Исполнительный комитете Первомайского районного Совета народных депутатов. Отдел народного образования г. Первомайск Николаевской области. Документы январской и августовской конференции учителей школ района за 1985 год // ДАМО. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. 194 арк. Арк. 184–185 зв.
32. Відділ народної освіти Миколаївського облвиконкому (Миколаївський облвно). Доповіді завідуючого облвно за 1975 рік // ДАМО. Ф. Р 2817. Оп. 6. Т. 2. Спр. 957. Арк. 31 зв.
33. Київський обласний відділ народної освіти. Матеріали серпневої наради вчителів шкіл міста. 25–27 серпня 1950 року // ДАКО. Ф. Р 144. Оп. 8. Спр. 45. Арк. 163 зв.